

הציונות בצפון־אפריקה

"אנחנו כולנו רצים לעלות" – שירי תנועות־הנוער הציוניות בצפון־אפריקה

דן אלמגור

רשימה זו היא רשימת־חמשך לרשימה "לבי במערב – ואנכי בסוף מזרח", שראתה אור בגיליון האחרון של כיוונים (10, תשנ"ז) ועסקה בשירי תנועות־הנוער הציוניות בארצות אסיה ובמזרח הרחוק. גם היא, כקודמתה, מבוססת על ראיונות ושירים שנאספו בארץ לפני שנים בעת הכנת תכנית טלוויזיה. אין היא מתיימרת לכסות את הנושא ביסודיות, אלא רק לחביא לידיעת הקוראים והחוקרים חומר שחלקו אולי חמק מידיעת הארכיונאים ובעלי הספרים והמאמרים שכבר נתפרסמו.

לא במקרה הכתרנו את הרשימה הקודמת בכותרת, שהיא היפוכה של השורה הידועה של ר' יהודה הלוי. שכן, כל הארצות שעליהן כתבנו שם נמצאות מזרחה מירושלים, ובעת תפילה וערגה חינו העיניים וחלב נמשכים מערבה. הפעם נעסוק בארצות אפריקה ואירופה, שלגביהן אכן נמצאה ישראל במזרח. וכמו בשם הסרט הנודע, "תכיוון – מערבה".

אתיופיה. אריתריאה ודרום־אפריקה

בעת הכנת תכנית הטלוויזיה הנזכרת (ששודרה ביום־העצמאות תשמ"ח) לא הכרנו עדיין מאמרים ומחקרים על השירים שחושרו בפי יהודי אתיופיה. הייפלאשים, כפי שנקראו אז, לא נכללו גם בספרם הביבליוגרפי הגדול של כהן ויתודה יהודי אסיה ואפריקה. ברור שהיום, אחרי גלי העלייה משם, ניתן לאסוף חומר רב בנושא זה, ויש לחניח שתדבר כבר נעשה.

ד"ר דן אלמגור הוא פוזנאי, מתרגם וחוקר ספרות ומור.

תחקירו אינו כולל גם את השירים העבריים שתושרו במחנה-המעצר באריתראת באמצע שנות הארבעים. כמחזה זה נכלאו, כידוע, אנשי מחתרת ארץ-ישראליים, שחוגלו מן הארץ על ידי האנגלים, ובתם בני כל העדות. במחנה תושרו שירי ארגוני המחתרת, ואף נוצרו שירים רבים, פרי עטם של דוד ניב, חנוך קלעי, שמואל תמיר ואחרים. שירים אלה שמורים בארכיון שב"מצודה זאבי" בחל-אביב, אך אין הם שייכים ישירות למסגרת שבת אנו עוסקים (ר' בעיקר השירון *עלי בריקות*, בעריכת דוד ניב, תשמ"ח).

אשר לשירים העבריים ותציוניים שתושרו בדרום-אפריקה – גם אלה היו לרוב זהים לשירים שתושרו במחנות "הכונים", "יהודה הצעיר" ותנועה אחרות בארצות אחרות הדוברות אנגלית, כאנגלית, ארה"ב, קנדה ואוסטרליה (שירים שהופיעו בשירונים רבים, וביניהם "שלום, חברים", "טומבלליקה", ועוד).

קהילות צפון אפריקה

על הפעילות הציונית בקהילות צפון-אפריקה ותעליית משם מצוי כיום, כמובן, חומר רב ועשיר בספרות ובארכיונים (ובראשם הספרייה הלאומית, הספרייה הציונית ומכון ברצבי בירושלים). ור' ביבליוגרפיה לפי סדר הארצות בסוף רשימה זו.

אגב, אחד השירים שהושרו (בצרפתית) בפי חברי תנועות "הצופים" היהודיות בצפון-אפריקה ובצרפת היה "המטון הצופים", אותו כתב הסופר היהודי-צרפתי הנודע אדמונד פלג למנגינת "מלון צור": "Comme abraham en sou tournent".

אתרי מלחמת העולם השנייה אתבו לשיר בחוגי תנועת היהודי-ציוני, ללחן צרפתי, גם אח השיר הצרפתי "Vendus de tous les coins de la terre" ("מכל פינות הארץ").

מצרים

בחקר הפעילות הציונית במצרים עסק בעיקר צבי יהודה, שהקדיש לנושא זה גם את עבודת-הגמר שלו, *הפעילות הציונית במצרים בעשורים השנים הראשונות (הן השנים 1897-1917)*. כן כתב על אגודת "בר-כוכבא" (שנוסדה עם קונגרס הרצל וסיימה את פעילותה בשנת מותו).

תנועות חנוכה ואגודות הספורט היהודיות הכולטות במצרים היו "מכבי", "בר-כוכבא", "העברי הצעיר" ("השומר הצעיר"), ו"החלוץ הצעיר".

השירים שהושרו בתנועות הללו היו בעיקר שירים ותמוננים שהובאו מהארץ, וביניהם גם המטון תנועת "מכבי". שירים עבריים מארץ-ישראל הושרו, כמובן, במצרים עוד בעשור השני למאה, עת הגיעו לשם רבים מ"גולי חל-אביב", שגורשו מעירם על ידי התורכים, וביניהם תלמידי הגימנסיה העברית הראשונה, "הרצלית", בה נולדו שירים רבים (ביניהם "פת בארץ חמדת אבות", שחיברו מורי הגימנסיה, דושמן וקרציבסקי).

נזכיר גם כי כוכב-ההתיאטרון העברית הראשונה בישראל, ליזה וארון, שהופיע כמה שנים עם "חובבי תבמה העברית" בתל-אביב (ועוררת גם את התלחבותו של "ח

ברנר) חיתה ילידת מצרים, שלא שלטה תהילה בלשון העברית, ואחרי הצלחתה בארץ ניסתה לכבוש את בימות ארצות-הברית, אך לשווא.³

בתכנית הטלוויזיה "שרתי לך, ארצמי", שעסקה בשנות החמישים, סיפר רוברט דאסה, מקרבנות ה"פרשה" בקהיר, כי בשבתם בכלא (במשך שנים רבות וארוכות כל כך) תאזינו הוא וחבריו באופן קבוע לשידורי הרדיו ממשאל, והכירו את כל השירים. הם אף לימדו את תזמורת בית-הכלא המצרי לנגן את "התקוות" (מבלי שגילו לאנשי התזמורת מהו השיר הזה), ונחנו לשמוע איך התזמורת מנגנת את השיר בהתלהבות בכל פעם שחגיעו אל הכלא אורחים חשובים.⁴

לוב וטריפולי

רשימת האגודות הציוניות ותנועות-הנוער בלוב מופיעה בסוף החוברת של אי חזן וצי מלכוב, "יחזות צמון-אפריקה: ציונות, עליה וההגיישבות (עמ' 75). האגודות הן "מכבי" (שפעלה בין 1920-1955); "בן-יהודה" (ארגון ציוני שקם ב-1931 ועסק בהינוך נוער); "בייס" "התקוות" (בייס עברי שהוקם על ידי ארגון "בן-יהודה"); "גדוד מגיני השפה" (ארגון שחתרכו בלימוד השפה העברית והפצתה); הברת "ציון" (הארגון הציוני הראשון בלוב, שהוקם בשנת 1931, ותפקידו הפצת השפה והתרבות העברית והרעיון הציוני); תנועת "תנועת" ותנועת "החלוץ" (תנועות חלוציות שעסקו בחכשרה תקלאית מעשית) ותנועת "הצופים הדתיים", שחינכה את חבריה לעזרה לזולת, אך התבלטה גם בחזיפת התפרעויות של המון ערבי במאורעות 1945-1948.

לקראת תכנית הטלוויזיה הנזכרת ראינו בתשמי"ח את הרב פריגיא זוארץ, מורה ומשורר ומעורכי הספר על יחזות לוב, ואת דוד בובליל מתל-אביב, שחי גם אורחית בתכנית.

הרב זוארץ שר בתכנית את השיר "עוד עומד בך טעמך", שיר לשפה העברית, אותו כתב לפי לחנו של השיר המוכר "חוי, ערש מולדת" (המלים אי ליבושיצקי. הלחן שבדי, כפי שגילח בשעתו אליהו הכהן). הנוטה של הרב זוארץ מופיע בספר יחזות לוב, תשכ"א, בעמ' 144:

עוד עומד בך טעמך.
חינך לא עובך.
ואף אם שממת מאות שנים.
פתחי את ידיך, אספי נידחייך,
חשבים אלייך,
אבות ובנים.

אלי"א ננוח,
כל עוד בנו כוח,
עדי שהררנוך מכל על.
על מרום הרייך,

פסגת גבעותיך,
ניפו בניך לך ותחול.

בתכנית הטלוויזיה "שרתי לך, ארצי", שהוקדשה לאליעזר בן-יהודה ("דבר עברית וחברותי, תשלי"ד) הושר והוקלט גם השיר "הבה אחים", שנכתב לכבוד ייסודה של אגודת "בן-יהודה" בטרופולי, שסמנתה היתה "תחיית שפה — תחיית עם":

הבה, אחים, כף נא תקעו.
איש את אחיו נאמץ, נעזר.
למכשולים אל נא תשעו.
הרצון על כל יגבר-גבור.
לשפת-הורים תנרנא יד,
כי מאורה לכם די אור.
נראה חיים עמה בד בבד.
בתחייתה — חופש ודרור.

חתעוררו! אל תעמדו
דרך החייאתה כימיעולם.
חדשו את זיוות כל עוד יועם.
זיכרו, שננו את הפתגם:
"תחיית שפה — תחיית עם".

בספר יהדות לוב (עמ' 168-170) מופיע גם שירו של הרב זוארץ, "בבני-ברק", ח"מוגש לתנועות-הנוער ביום הצטרפותן ליבני עקיבא". זהו שיר ארוך, בן י"ח בתים, שנכתב בטרופולי בשבט תש"ט, בשנה הראשונה לקיומה של מדינת-ישראל, טרם עלייה. השיר, שנועד לקריאה, לא להלחנה, מזכיר מעט בסגנונו שירים כ"בין שני אריות" ליליג. בני ישראל מתכנסים "משומרון, מיהודה, וגם מהגליל הרחוק" ביום שוק העירה, מצפים אל "מוצא פי הזקן, הוא רבי עקיבא" (הרב שעל שמו, כמוכן, קרויה התנועה):

וביניהם עלם חסון רחב-כתפיים,
פני-אריה פניו, מורות אימה עיניו.
ידיו כמטילי ברזל, כעמודי-שיש הרגליים.
קשת-גיבורים בידו וחרב צמודה אל מתניו.
"שמעוני, אחי ועמי", הישיש ברטט פתח.
"איש-איש מכם יודע ערך השעה וחמרה.
נרים נס המרד ובשם אלוקינו נבטח.
מלחמת-קודש לנו — הדגל לנו קרא".

והשיר מסתיים בשלושת הבתים "ציוניים" הבאים, חזון ר' עקיבא:

"עוד יבוא יום", אמר הזקן כמתלחש —

וחיוס לא קרוב, רחוק-רחוק אשורנו.
עת תשועת-עולם האלוקים לעמו יחיש
וכימי צאתו מארץ-מצרים נפלאות יראנו.

אז דור חדש יקום, טאולה שלימה יראה.
בימינו ספר-תורה וחרב בשבאלו יתפוס.
אל ארצו לחיות-לבנות על כפי-נשר ידאה,
מארץ לוב באפריקיא ועד אוץ קולומבוס (!).

וכל רואיהם יהללו: "אשר הדור שזכה
לראות בנחמה, צעד המשיח כי בא.
לעד תבורך, נוער! לעד אומות ברוכה.
יחי ד' עמכם, אשריכם, בני עקיבא!"

פיוטים ושירי ערגה מסורתיים רבים לציון כונסו בספר שאו זמרה (תל-אביב, מחד' ב, תשל"ט), וקודם לכן באוצר של צבי אידלזון. רבים מהם מצויים בסרטיית קול ישראל, ובעיקר בפונוטיקה הלאומית בנבעת-דרס, וכן בספרו של אפרים חזן, פיוטי רבי משה בוג'טאח איש סדילפולי, ירושלים תשמט, בו נזכרת ציון כבר בפתח הפיוט (חזא פיוט לב בעמ' 128-129):

מרת נפש בת ציון העגומה
שבעה לה רבת לעג בוז ומחומה.
חד גילת שבת, זה כמה שוממה.
לחננה יגדל-טאט סח ח"י.

בתכנית הטלוויזיה הנזכרת שר דוד בובליל גם שיר עממי מלוב על טבריה, כנרת (אילת (חוקלט בתל-אביב, תשמ"א), וכן את השיר המסורתי "בא זמן הגאולה", מתוך ספר-הפזמונים שאו זמרה (בעריכת פי זוארץ ומ' תייר), מחד' ב, תשל"ט, עמ' 49:

בא זמן הגאולה,
בנו עיר על תילה.
יפה ככלה,
זרע עם סגולה.
בא זמן הגאולה...
על עיר-שלם ידו.
שבטי-יה בזה עמדו.
ישב תפארת חודו
אל עיר חבטייה.
בא זמן הגאולה...
— עלי לארץ לך,

עלתה בגורלך.
כרית-עולם לך,
חסוערה הענייה.
בא זמן הגאולה...

והנוסח החדש של השיר מזכיר לא רק את ירושלים, אלא גם את חיפה, יפו ותל-אביב:

חלף ענן העיב
את שמייך סביב.
תורי את תל-אביב,
עזבי לעד גולח.
בא זמן הגאולה...

הוי, נפש עייפה,
בואי ארץ יפה,
אל יפו וחיפה,
עלי הכרמלה.
בא זמן הגאולה.

אגב, שהותם של החיילים המתנדבים מארץ-ישראל בבנגאזי בימי מלחמת העולם השנייה העשירה, גיונה ועידכנה, כמוכן, את אוצר-השירים של בני הנוער היהודי וחברי תנועות-הנוער הציוניות שם בשפע שירים ארץ-ישראליים.

תוניסיה

רשימת האגודות הציוניות שפעלו בתוניסיה, המופיעה בספרו הנ"ל של אי חזן, כוללת 11 אגודות, שכולן שילבו את השם "ציון" בשמן. האגודה הציונית הראשונה בתוניס, שנוסדה ב-1910, נקראה "אגודת ציון". אחריה קמו בערים השונות התנועות "אוהבי ציון", "בחורי ציון", "בני ציון", "חיבת ציון", "יושבת ציון", "עטרת ציון" (באי גירבה?), "תיפדה ציון", "תרחם ציון". ובשנת 1920 התאחדו כל האגודות הללו ל"פדרציה הציונית", שגם זכתה לחכרה מצד השלטונות, ובראשה עמד עו"ד אלפרד ואלנסי.

שבע תנועות-נוער ציוניות פעלו בתוניסיה. הראשונה בהן, שקמה בשנת 1934, היתה תנועת "הצופים", ש"שמחה דגש על פעילות חברתית ועל עזרה לזולת ולא דווקא על ציונות מעשית". הגדולה בהן היתה בית"ר. "השומר הצעיר" נוסד בשנת 1929 בידי חברים שפרשו מתנועת "הצופים", אך בשל התנגדות בקהילה לדרכה, שכללה הכשרת חקלאית והכנת לעלייה לא"י, נאלצה להיסגר. "גדוד הקרן תקיימת" הוקם ב-1937, והתרכז בעזרה לק"ל באי גירבה קמה תנועת "עטרת ציון", שקיימה חוות-הכשרה לצעירים. בעיר ספאקס קמה תנועה בשם "צעירי אוהבי ציון", שהכשירה את חבריה לחיי מושב דווקא. ואחרי מלחמת העולם השנייה חקיימו יוצאי "הצופים" ו"השומר הצעיר" את תנועת "צעירי ציון", שכיוונה את חבריה לחיי קיבוץ, וחלקם אף יצאו להכשרה בחווה חקלאית ליד תוניס (חזן, עמ' 75). כן פעלה זמן-מה תנועת "דרור".

על שירי כמה מתנועות הנוער הציוניות האלה שמענו בעת הכנת תכניתנו מגבי נדיה פראנקו ומאברהם ("פאטי") צרפתי מקיבוץ רגבים. צרפתי היה בין מייסדי התנועה "צעירי ציון" (1943), שהיתה קשורה לקק"ל, והפכה אחר-כך לתנועת "דרור". חיתה זו תנועה הלוצית מגשימה, שהתחילה לגלית, ומשנת 1956 נכנסה למחתרת, עד שפעילותה חוסלה בשנת 1961. צילום של חברי "מכבי תוניסיה" מופיע אצל עמיר-גולדשטיין, תיק ד, צילום 34.

מפי נדיה ואברהם שמענו והסלטנו במרץ 1981 את "שיר הפרידה", של תנועת "תצופים" משנת 1934, שנכתב לפי לחן של שיר מוכר. לשיר הוסיפו בית, שתרגמו:

שם, בארץ אבותינו,
נעבוד את האדמה.
שם, בארץ תקוותנו,
נזיה חזקים פי כמה.

לפי המנגינה של השיר "יש לנו זישי", שירו של היגנ" (בעל נרילדים) יצחק אלתרמן – אביו של המשורר הנודע – שרו בתוניסיה:

צעירים, צעירות,
צעירי ציון,
בחורים, בחורות,
רוצים לעלות.
אנחנו כולנו רוצים לעלות,
וארץ שלנו
רוצים לבנות.

המנון "צעירי ציון" הושר אז בצרפתית לפי מנגינת שירן של לאה גולדברג ורבקה לוינסון, "שיר הנמל" ("למרחקים מפליגות הספינות"), שהתפרסם לראשונה בשער דבר לילדים עם פתיחה נמל תל-אביב, בשנת 1936 (רי אליהו הכהן, בכל זאת יש בה משהו, תשמ"ח, עמ' 115). בעברית הושר השיר בפי המקהלה, שאותה אירגן אברהם צרפתי.

המקהלה שרה שירים נוספים מארץ-ישראל. ביניהם: "חוי, בחור ממושבות יזרעאל / לך קשה לייבש ולסלק"; "דין דין" (קאנון, שמהכריו אינם ידועים); "דין דן חולם, פעם / קול פעמי-המשיח הינם. / שוב אל ארצך – / חיש, שוב העם!" (רי נתיבה בריחודה, אוטוביוגרפיה בשירי זמר, תש"ן, עמ' 133, ושם 128); "אם אתה רוצה, בחור, / לבלות שעות / רוץ מהר לתל-אביב, / לך אל החולות" ("תל-אביב", שירם של יוסף אוקנסברג וולטר קולן, רי אליהו הכהן, בספרו הנזכר, עמ' 32-33). סן שרה המקהלה לפחות שלושה שירים של אביגדור המאירי: "לא, לא, לא נוז מפה" (לדברי אברהם צרפתי, שרה המקהלה "לחל-לחלה" במקום "לא-לא-לא"); "שני מכתבים", ו"מעל פסגת הר-הצופים" (רי שירי ארץ-ישראל ליעקב שינברג, ברלין תרצ"ח). אחרי מלחמת-השחרור שרו גם את שירים של הצייזברטון, חפר וארגוב, "למדבור".

פיוטים ושירי קודש מתוניס, וביניהם "שירי גלות וגאולה" רביס, שהושרו בארץ זו עוד במאה חטי"ז, רי בספרו של אפרים חזן, שירי פרגי שוואט, ירושלים תשל"ו. וכך, למשל, נאמר בפיוט "פדח סוערה נאנחה" (פיוט יד, בעמ' 91-92):

רם שוכן-עד, חזת ציון
קרית מועד ואפיריון,
לכל נקלה לבויון.
הגו רשע לפני מלך.

חזקו, עם דל, נכלם, נחפר
עצת אויביכם תופר.
בחצוצרות וקול שופר
חריעו לפני המלך!

הפיוט "פרשי ורכבי" (פיוט יט, בעמ' 99-100) מסתיים בדברי הניחומים:

כי אשכון בקרבך,
תוך ערי יהודה,
לשמוע בקול
רינת ותודה.

ושני התרזוים המוכרים "חומיה" ו"צופיה", המוכרים כל-כך מן ההמנון הלאומי, מופיעים כבר בפתחת הפיוט "פקוד אלי יפקוד" של פרגי שוואט (פיוט לח, עמ' 128-129):

פקוד אלי יפקוד
מצר בת חומיה,
על דלתותיו תשקוד
לדרוש עת צופיה.

אלג'יריה

תנועות חנוער הציוניות שפעלו באלג'יריה היו בעיקר "חשומר הצעיר" (נוסדה ב-1929), בית"ר (1932) "גדוד הקרן הקיימת" (1937), "צעיר ציון" (1943) ו"דרור" (1946). רוב השירים שהושרו בהן הושרו גם בתוניס ובמרוקו, ורי שם.

מרוקו

גם במרוקו נקראו רוב האגודות הציוניות בשמות שכללו את השמות ציון, ירושלים, ברי-הודה והרצל.

על סף המאה, בשנת 1900, נוסדה בעיר תטואן האגודה הציונית הראשונה במרוקו, "שיבת ציון". באותה שנה נוסדה במוגאדור האגודה "שערי ציון". שלוש שנים אחר-כך קמו האגודות "חיבת ציון" (בעיר פאס) ו"אתבת ציון" (בעיר סאפי). בדומה לאגודות

"בן-יהודה" בלוב, הוקמו גם כאן "קבוצות בן-יהודה" (בעיר מקנס), וכן "מועדון ביאליק" (בעיר צפון). אחרי מלחמת העולם השנייה הוקמה בטנג'יר אגודת "מגן דוד", שעסקה בתפוצת תלשון העברית, ובפאס הוקם "מועדון הרצל", שעסק בפעילות חינוכית וספורטיבית, ובשעת-הצורך – גם בפעילות חגתית. בעיר אל עראיש הוקמה אז תאגודת "בונה ירושלים".

כבני כל הקהילות, שרו וכתבו גם יהודי מרוקו במשך הדורות פיוטים ושירי ערגה לציון, המופיעים גם באוצר הנגינות של אידלזון ובספרו הנזכר של א' חון, ומוקלטים בסרטיית יקול ישראל ובפונטיקה האומית בבעת-רם.

לקראת תכניתנו ראינו בשעתו את פרופ' מיכאל אביטבול, את ארי חיון (ר' הפרק על צרפת) ואת מרדכי (מרקו) כהן, עורך כרכי הפרקים בתולדות יהודי המזרח, מלחין השיר "על אדמת נכר" (המילים: דוד דיין). כהן ודיין, שניהם מורים, נשלחו יחד מתארץ לפאס, ולימדו שם בשנים 1943-1944, בעיצומה של מלחמת העולם השנייה. לדבריהם, לא היו שם אז תנועת-נוער, אבל נערכו טיולים, שיעורים לעברית, והיתה גם מקהלה ששרה שירים מארץ-ישראל, וביניהם "הו, ערש מולדת", "יתחזקנה" (לביאליק), "מדן ועד באר-שבע" (לז'בוטינסקי), "כנרת, כנרת", הקאנון "מי ימלל גבורות ישראל" ועוד.

המילים והתווים של השיר "על אדמת נכר" מופיעים בפרקים בעריכתו של מרקו כהן, כרך ב, תשל"ט, עמ' 318-319. נאמר שם: "בכל רחבי העולם נערכות אוכרות לנשמות קרבנות השואה ותפילות לניצחון מחיר על הצורך. שני מורים ירושלמים, בשליחות חינוכית בפאס (מרוקו), חיברו קינה זו אשר הושרה על ידי מקהלות הנוער היהודי שם:

על אדמת נכר, אסירת רעב ועוני
ישבת בת-יהודה כחיה כלואה בשבי.
בלב קרוע "אי מושיעי" שאלה.
אויח! מה גדול מכאובה. מה מר גורלה!
כי אויב אכזרי זועם ושואף-רצח
את נפשה עינת ובניה חוריד לטבת,
וגדודי שליחיו ללב כל-בית פרצו
כחיות שוקקות את יושביו מחצו.
אלפים ורבבות להרג חושלכו.
בנחלי דם טחור ברחובות נרמסו.
בלב אכזר כעף נדרסו".

על חיי הקהילה היהודית במרוקו, על הפעילות הציונית של הנוער שם, על חסאגה של העלייה ממרוקו ועל הפרשה הטרגית של טביעת הספינה "אגוז" (1961) כבר פורסם חומר רב ועשיר. בעשרים השנים האחרונות תופקו והוקרנו על כך גם כמה סרטים עלילתיים ותעודתיים, מעשה ידי חבמאים חיים שירן, זאב רווח, סלים פתאל, חנח אזולאי-הספרי ואחרים.

זמרות שהפכו לאגדה, כזוחרת אלפטיאח, זכתה לשיר מאת משורר כארו ביטון. זמרת אחרת, סולטנה ברשמחון, הפכה לגיבורת מחזה של מחזאי בן-משפחת, גבי ברשמחון (בזמימה). הקהל הישראלי, שהכיר בשנות החמישים בעיקר את הזמר ג'ו עמר (בזכות "שיר השיכור" וכמה שירי-קודש שהקליט), ואת מאיה קזביאנקא, למד מאוחר יותר להכיר ולאחוב זמרים ומלחינים כאבי טולידנו, שלמה בר, אלברט עמר וזחבה בן, ובעקבותיה גם להקות, שחקנים, שחקניות, דוגמניות ומגישי תכניות יוצאי צפון אפריקה.

כמו שקרה עם רוב השירים על התימנים, כן נכתבו וחולחנו תחילה רוב השירים והפומנים על חיי בני הקהילה במרוקו ובארץ דווקא בידי אשכנזים. אלתרמן, מלך "הפומנים התימנים", הקדיש בשנות החמישים מספר שירים מרגשים ביותר ביטור חשביעי שלו בידבר' לעליית ממרוקו. הראשון בהם הוא "תחיל אלבו", שחוקדש לחייל נתן אלבו, שהפיל את עצמו על רימון העומד להתפוצץ, כדי להציל את חי חבריו. וכך כתב אלתרמן בידבר' 26 בפבי 1954 (נדפס שוב ביטור חשביעי, כרך ב העבה, תשלב, עמ' 47-50):

חתקופה כמו לב נשברת
אל ארבע שניותך, אלבו.
אליתך היא כורעת כחוק,
שורש אפריקה, בן מרוק.

כשנה אחר-כך קרא אלתרמן בעיתון יומי רשימה ממרוקו של שבתי טבת, וזאת בימי ה"סלקציה" בעלייה, ובה קטע מזעזע על עולת בשם דוד דנינו:

בכרטיס האישי שלו נכתב שאינו מסוגל לעבודה גופנית. לרופא נאמר שהוא צולע במקצת. הרופא מבקש מדנינו לרוץ מספר צעדים אנה ואנה. דנינו מבין שלפניו מבחן של חיים ומוות. הוא מנתר במרץ רב מן הדרוש ומשתדל לתוכיח שמיטיב הוא ללכת ולרוץ. הוא חוזר ועומד מול הרופא ובעיניו מבט אילם. הרופא סבור שהפגם שבדנינו אינו פוסלו... באולם, המקושט בתמונות חמלך ובדגלונים, מתייפחות המשפחות שנפסלו. המשפחות שאושרו לעליית מתפוררות בשקט ובבטחון, בציפייה לעתיד הגדולי.

בחשפעת התיאור הזה כתב אז נתן אי את טורו, "ריצתו של העולה דנינו" (בכרך תנייל, בעמ' 55-58), שנפתח בשורות כנגד שליחי-העלייה מישראל, חשוקלים חבלות בעלייה מצפון-אפריקה:

ידבר' לפני שבוע כתבה פירסם
בשבח שלוחינו. אלה הממונים לברור
ולמיון. בשם שיבת-ציון ובשם-
חוקה, את משפחות גולת מרוק בתור.

ואחרי שציטט את סיפורו של שבתי טבת מהארץ על דוד דנינו, הגיב המשורר:

כן, קטע שכזה גם הוא בל ייעדר.

גם הוא כל יישכה, דף אלס ואשם.
דף בזיונו של אב אשר ניתר, ניתר
ורץ, ותינקו רואים דומם.

דף בזיונו של אב אשר שיבת-ציון
ציוותה עליו קפץ, והוא, בעיגולו,
אץ, אץ, ובלבבו תמילה לאל עליון
כי יעזרו לבל נרגיש חולי רגלו.

ואל עליון שמעו וסח אמר לו אל:
"רוץ, רוץ, עבדי דנינו... רוץ כי לא תמעד.
אתך אני! אם זה החוק לישראל,
יכול נוכל לו שנינו כאחד!"

אלתרמן חזר וביקר בחריפות את מדיניות הסלקציה והקיצוצים של העלייה מצפון
אפריקה גם בטוריו "חירום ועליה" "מתיבת המסתבים" ו"חריקת השער" (1956),
שנכללו גם הם בסך המ"ל (עמ' 59-67). שנים אחר-כך חזר לעולי מרוקו גם בספרו
חגיגת קיץ.

בשנת 1953, השמח בה נפל נתן אלבוז, כתב יטאל מוסטון את מחזהו קזבלן, שהוצג
תחילה ללא פזמונים בתיאטרון הקאמרי, והפך שלוש-עשרה שנים אחר-כך למחזמר
מצליח, ששיריו נכתבו גם הם בידי אשכנזים: "כל הכבוד" ו"תרד ממני, קזבלן"
(אלמגור-זלצר) ו"יש מקום" (אטינגר-זלצר). שיר שיש בו כבר געגועים בכיוון החפוך,
מחמזרח הישראלי לבית במערב, הוא המגרב). אבל כשחתגלה הזמר-המלחין שלמה
בר, הפליא לחלחין ולשיר את שירו של יהושע סובל, "אצלנו בכפר טודרא", ואת
שירו של אלתרמן על "האזרח דנינו", המרעיד לב. ולאט-לאט קמו גם לחקות
זמר ששרו אפילו במרוקאית, והקהל הרחב למד לחכיר זמר-מלחין כאלברט עמר
(ישקוף), וזמרות כזהבה בן, שחקן ו"סטנד-אפיסט" כיעקב כהן, לחקות-זמר; וכמובן,
גם מוסיקאים ומוסיקולוגים כד"ר אבי אמזלג-עילם (מנהל התזמורת האנדלוסית)
ופרופ' יוסי שטרית.

בשירה העברית בארץ קנה לו מקום כבוד ופופולריות המשורר ארז ביטון, שאף
כיהן זמרה בראש אגודת הסופרים. אליו נצטרפו משוררים צעירים כיעקב קדוש,
משה בך-חרוש ואחרים. המחזאי גבי בך-שמחון המחיש במחזהו מלך מרוקאי, שהוצג
בתיאטרון הלאומי, את כמיחת יהודי מרוקו לנאולה. ומחזה אחר שלו, בזמימה,
הוקדש, כאמור, לדמותה של הזמרת סולטנה, דוחתו.

אל אלה נוספו ונוספים מדי שבוע סופרים וציירים, שחקנים ושחקניות (כחנה אזולאי
ורונית אלקבץ), דוגמניות ומנחי תכניות ודוגמניות מבני העדה המרוקאית, המשלבים
את המסורת שחביאו הם או הוריהם ממולדתם (גם אם רבים מהם כבר נולדו בארץ)
עם החווי הישראלי, בן גדלו. כפי שקורח, כמובן, לבני כל העדות האחרות, בארץ זו
שעליה שרו פייטנים וחלמו צעירים וזקנים וצעירות וזקנות דורות כח רבים.

הערת

1. לאחר פרסום הרשימה בגיליון 10 קיבלנו מכתב תגובה מגבי שולמית תילאיוף, שהוזכרה בפרק על יחודי בוכארה, בו היא מציינת שטלדה בירושלים, בשכונת נחלת-שבעה, בשנת תרס"ז. בהיותה בת ארבע לקחו אותה הוריה – הרב פנחס כהן רבין ואשתו, שרה בת הרב שמעון חכם וצ"ל – לבוכארה, שם נשארה עשרים שנה וקיבלה את השכלתה ב"יחדר", ואחרי מהפכת 1920 גם בבית-ספר ממלכתי. כשנכבשה בוכארה בידי הקומוניסטים, בשנת 1933, ברחו המשפחה מרוסיה ואחרי תלאות רגל וברכב במדבר והצליחה בלתי-ליגאלית של שבע מדינות מוסלמיות זכתה לחזור לירושלים, ומאז היא גרה כאן, בארץ. אחרי פרסום הרשימה נפטר בקבוצת אפיקים בגיל 86 חיים לוזיא, "אבי העליה מסוריה", שזוכר ברשימתנו (ראה ישראל מושקוביץ, מעריב, 28 בפברואר 1997). אל הביבליוגרפיה שתבאנו שם ניתן לחוסיף גם את רשימותה של תלמה אדמוני, "הרצליה מאחורי הסורגים" (על חסרת הישראלים צמות, בבימוי יצחק חלוצי, המספר את סיפורה של רגינה-הרצלייה לוקיי מעירק, שגם אותה הזכרנו. מעריב 6 במאי 1988, עמ' 46-48); ואת חוברת מרכז-החסיבה, הקהילות היהודיות במזרח הרחוק, מאת משה יגר, שיצאה במסגרת חסידרה 'דע את עמך' (ירושלים תש"ם).
2. ר' למשל, רות אשל, "יתן כתף", על החצבה נטלה שחורה, מוסף הארץ, 27 בינואר 1995, עמ' 66-68.

...

ביבליוגרפיה מפורטת תופיע בסוף הרשימה הבאה שתחתום את סדרת הרשימות על שירי תנועות הנוער הציוניות בארצות אסיה ואפריקה.

הרשימה הבאה תעסוק בארצות הבלקן – בולגריה, יוון ותורכיה.

...

כיוונים

כתב-עת לציונות וליהדות

עורכים

לפשה בן־שׂר, עמוס יזבל

סדרה חדשה

חברת מס' 12-11 (49-48), כסלו תשנ"ח, דצמבר 1997
הסתדרות הציונית העולמית - המחלקה להסברה